

Sagogn el tard temps medieval : impurtont centrum economic ed administrativ ella Foppa

Autor(en): **Bundi, Martin**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **84 (1971)**

PDF erstellt am: **06.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-229715>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Sagogn el tard temps medieval: impurtont centrum economic ed administrativ ella Foppa

da Martin Bundi

Il liug da Sagogn, situaus al pei d'ina spunda sulegliva, leu nua ch'il plaun marcant, formaus da sias uras d'in lag prehistoric, entscheiva, era gia dapi il baul temps medieval in center impurtont da veta e cultura ella Foppa. Il casti da Schiedberg, il crest da Bregl da Heida, il vitg dado ed il vitg dadens formavan ils puncts pulsonts da quei liug. La pleiv da Sagogn cun sia magnifica baselgia parochiala (S. Maria/S. Columban) sin in crest dominont el vitg dadens cumpigliava in immens spazi che tunscheva viers damaun tochen Tuora egl Uaul Grond, viers miezgi tochen Riein e Pitasch, viers sera tochen Schluain e viers mesanotg sur Lags tochen si tiel fil. L'impurtonza da quella pleiv vegn era evidenta entras ils suandonts fatgs: 1226 residescha cheu in decan ed «archipresbyter» (in dils pli aults spirituals sut igl uestg), 1282 funcziunescha in cont da Sancto Monte (otg onns pli tard uestg da Cuera, numnadamein Berchtold da Heiligenberg) sco «rector» dalla baselgia, 1350 dat ei cheu treis plevons, in «lütpriester» e dus auters. Il possessur da quella pervenda fuva, sco Campell gi, arisguard entradas e dignitads cumparabels ad in avat d'ina claustra.

I. Repartiziun ed extensiun dil possess

Era aunc egl ault temps medieval regia il sistem feudal cun sia divisiun en glied segnerila e glied subdita, signurs che meinan uiaras e purs che cultiveschan il funs e nutreschan l'entira popola-ziun. Il funs auda pilpli a paucs proprietaris segnerils, ils quals

gaudan ed administreschan el cun pli ni meins bia serviturs. Per Sagogn san ins constatar ils suandonts possessurs:

Ils signurs da Sagogn. Quella dinastia da nobla schlatteina che cumpara denter las empremas el Grischun, entaup'ins da 1137 tochen 1321. Ei para che quella schlatteina, d'entschatta pussenta, seigi daventada pli e pli fleivla. Probabel fuvan ils davos signurs da Sagogn che residevan a Schiedberg degradai tier ministrals digl uestg da Cuera u dalla claustra da Mustér. Dils 1310 ei in Wernher da Sigberg, signur curial a Cuera (Domherr), possessur d'in bein a Sagogn. Ins sto sedumandar, sch'il vegl casti ora sper Plaun Pischada ha buca pér en quei temps survegniu il num Schiedberg, ina denominaziun che derivass propriamein dils signurs da Sigberg. En connex cun l'uiara dils da Belmont cun quels da Werdenberg-Heiligenberg 1352 a Flem, Glion ed a Porclas sut il Mundaun vegn era relatau dalla destrucziun d'in casti da Sigberg, tgei ch'ei senza dubi quel da Sagogn. Las excavaziuns dils davos onns lain era percorscher che la veta en quei casti sto esser ida a fin el decuors dil 14/15 avel tschentaner.

La claustra da Mustér. Igl ei da supponer che quella claustra ch'era vegnida dotata gia ils 766 (testament digl uestg Tello) cun gronds beins el territori da Sagogn, fuvi era aunc egl ault temps medieval pussenta e reha en quei intschess. Da sias uras er'ella participada vid il casti ora Plaun Pischada, denton ei sia part probabel vegnida cedida spert suenter. Lu udeva ad ella igl entir complex da baghetgs cun ina baselgia (S. Sissin?) sin Bregl da Heida. Cu quels beins ein i en auters mauns ed ils baghetgs i en ruina, sur da quei dat ei negins documents. Ei astgass esser daventau el decuors dil 14avel tschentaner. Plinavon possedeve la claustra dapi ils 766 sper biars beins el liug era l'alp Nagiens. Sut quell'alp capev'ins el temps medieval igl entir intschess Sur Crap, vul gir daven dalla spunda encunter la Val Segnes entochen la Fuorcla da Sagogn e Crap S. Gion. Las pastiras sil territori da Nagiens vegnevan utilisadas intensivamein, ils pastgets planivs e grass fenai en grond'extensiun.

Igl uestgiu da Cuera. Igl uestg da Cuera fuva senza dubi in dils gronds proprietaris da gliעד e dretgs a Sagogn. Tochen ils 1282 havev'el il dretg da patrunadi sur dalla baselgia parochiala (S. Maria/S. Columban), il qual el ha vendiu quei onn alla claustra da S. Glieci a Cuera. A quella baselgia udevan beins, tscheins, dieschmas

ed auters dretgs ed entradas da differentas varts che pertuccavan mintga vitg ed uclaun appartenents alla pleiv da Sagogn. Igl uestgiu possedeva dapi ils 1310 in uclaun Runguls sil territori da Sagogn; quei «hof» vulesen nus identificar cun *Runcal* sur Sagogn vid la via veglia a Falera, oz sin territori da Schluein. Sco ins vegn a veser en capetel II, fuva Sagogn il center dall'administraziun e dils beins digl uestg per l'entira Foppa, il liug da dertgira e plogn per tuts subdits digl uestgiu sur igl Uaul Grond (a Muntinen, Surselva).

La claustra da S. Glieci. Quella claustra ha acquistau ils 1282 il dretg da patronadi — che udeva tochen da cheu agl uestgiu — dalla baselgia parochiala a Sagogn. Quel cumpigliava en emprema lingia il dretg da tschentar cheu il plevon e da guder ils recavs; tochen el temps dalla reformaziun ha la claustra da S. Glieci a Cuera mess a disposiziun plevons e caplons per las baselgias e capluttas el vast territori dalla pleiv da Sagogn. Ils 1333 ha ella era acquistau il dretg da patronadi per las baselgias ni capluttas da S. Peter a Tuora e S. Maximin a Sagogn, vidavon fundaziuns privatas dils signurs da Belmont.

La claustra da Churwalden. Quella claustra ch'era en sesezza ina fundaziun da S. Glieci, ei vegnida igl onn 1232 en possess d'in «predium», d'in bein pli grond a Sagogn. Nua che quel sesanflava ei negliu indicau. Ei settractava cheu denton d'in bein da grond'extensiun che cumpigliava ers e praus, camps, pumera e pastiras ella planira e sils cuolms.

Ils signurs da Belmont. Igl ei da supponer che quels pussents signurs cun lur casti sper Fidaz possedevan el contuorn da Sagogn biars beins e dretgs. Enconuschent ei, sco sura menziunau, ch'els eran possessurs dallas duas numnadas baselgias a Tuora e Sagogn tochen ils 1333. Plinavon par'ei ch'els fuvien participai al casti da Schiedberg (Sigberg) entuorn 1350.

Ils signurs da Muntalt. Quels signurs che udevan plitost denter ils pigns dinasts feudals, havevan lur casti sut Riein e beins per l'entira Foppa entuorn. Riein udeva ecclesiasticamein tier Sagogn. Igl onn 1350 ha Simon da Muntalt dotau la baselgia parochiala da Sagogn cun differentes beins, medemamein cun dus altars (in en honor da tut ils sogns, l'auter da S. Michael) cun la cundiziun che dus plevons sorprendien la tgira da quels. Al plevon principal e sco «spend» pils

paupers duevan ils tscheins d'in prau a Salens e dil bein Fallarin a Schluein survir.

Glieud libra. Igl ei buca pusseivel d'eruir con gronda la part dils libers era el temps medieval. Nus essan conventschi ch'ei deva glieud libra a Sagogn daven dil baul temps medieval enneu, segir denton tals ch'appartenevan alla cuminonza dils libers Sur igl Uaul. Per ils 1347 ei in «ammann» da Sagogn documentaus, tgei che vul gir ch'el era igl elegiu cau d'ina cuminonza da libers. In inventari da deivets digl onn 1325 numna denter auters era persunas da Sagogn, eifer las qualas ins sa supponer glieud libra.

Sagogn Vitg-dadens cun la baselgia S. Maria (S. Columban) sin il crest dominant agl ur dil plaun. Davostier Valendau cun ses uclauns ed aclas.

L'emprova che nus havein fatg cheu da eruir e localisar possessurs e possess sa buca esser cumpleta. Memia paucs indezis schain avon mauns. Segir dev'ei aunc ina retscha d'ulteriurs possessurs da beins, specialmein denter ils signurs feudals dalla noblezia bassa. Ins sa denton constatar che sulom e dretgs feudals sesanflan dapi ca. 1300, pia el temps propi tard medieval, per gronda part en mauns dalla baselgia ni da fundaziuns spiritualas. Ils signurs feudals profans perdevan pli e pli lur posiziun. Il proxim pass era lu quel ch'ils subdits han fatg el decuors dil 15/16avel tschentaner: da era sefar libers dalla baselgia.

*II. Organisaziun economica ed administrativa digl uestgiu
(da ca. 1290 tochen 1410)*

Ord il temps 1290/1298 datescha in rodel d'entradas digl uestgiu da Cuera. Da quel resultescha ch'igl uestg retergeva da ses beins cun il center a Sagogn las sequentas dieschmas:

da Riein	120 curtaunas	Ei setractava tier quels beins d'in possess en emprest (Lehen) ad in signur Hiltprandus, il qual haveva da surdar las dieschmas cheu numnadas al «villicus» da Flums per mauns digl uestg.
da Pitasch	60 curtaunas	
da Schluein	120 curtaunas	
da Sagogn	100 curtaunas	
da Lags	80 curtaunas	
da Luven	40 curtaunas	
Total	<u>520 curtaunas</u>	

Plinavon havevan da dar giu agl uestg da Buania:

Ils fegls Wezel da Sagogn	6 armauls (carnes)
Uolrich il minister da Sagogn	6 armauls
La «taberna» dil «villicus» Uolrich	4 cargas vin.

Mintga quater onns, treis gis suenter Buania, havevan allura ils colons (proprietaris d'ina colonia, d'in bein per tscheins) da dar giu a Sagogn in quantum fava, numnadamein ord ils loghens: Flem, Falera, Falerin (part dil vitg da Schluein encunter Sagogn), Ruschein, Rueun, Andiastr, Schlans, Castrisch, Riein, Pitasch, «Ametz Aivris», Uors (Lumnezia), Degen, Lumbrein, «ad Terramen», Villa, «ad Schivelange», Morissen, Luven, Glion. Tier il medem quantum bliuschas eran els obligai il matg.

Proprietaris da mulins, pilpli era colons, devan giu treis curtaunas graun e treis nuorsas. Il «bicariator» haveva da procurar per avunda «biccaria» (vivonda) cura ch'igl uestg era presents sin siu bein a Sagogn. Ils «villici» stuevan tener a disposiziun per quei intent avunda lenna e fein e graun per dus cavals.

Enconuschent ei era per igl onn 1310 tgei ch'il capetel da Cuera retergeva dil bein Runguls (Runcal) a Sagogn: duas curtaunas «farris» (ina sort graun, la spelta; cumpareglia ils nums da furs Farsch, Faraus, Foraus, Foral), 12 curtaunas graun che vegneva numnaus dil pievel «mekorn», e 22 magnucs.

Essend che Sagogn representava senza dubi il center dils interess digl uestg a «Müntinen», quei vul gir sur igl Uaul Grond daven dallas Auas Sparsas ensi, seigi era allegau en quei liug ils «candelars» ni «kerzers» digl uestgiu. Ei setracta da glied subdita digl uestg ch'era obligada da serender en survetsch militar per siu signur e da furnir tschera per candeilas (da cheu il num) per las impurtontas fiastas da baselgia. Quella glied sesanflava ils 1349 sco pègn digl uestg els mauns dils signurs da Razen; quels havevan surpriu els per la summa da 120 marcs. En pei dil tscheins direct en fuorma da tschera devan ils «candelars» diesch marcs taglia ad onn als signurs da Razen. Dils 1410 sesanflavan quels subdits puspei sut igl uestg, els eran secumprai libers dils da Razen ord atgna forza e cun la cundiziun, ch'els astgien dacheudenvi buca vegnir impegnai ni alienai pli dalla Casa da Diu. Denton sedeclaravan els vinavon prompts da survir agl uestg cun survetschs militars e cun tschera e candeilas sco da vegl enneu. — Igl uestg possedevea plinavon a Müntinen glied subdita ch'era vegnida transferida dalla Bergaglia e d'auters loghens si cheu, sco era tals ch'eran vegni regalai dils signurs da Valendau alla Casa da Diu.

Il schinumnu «cudisch da fortezias e d'uffecis» digl uestg Hartmann da Cuera, scretts ils 1410 e commentaus da Giachen Casper Muoth, dat in viv maletg dils interess administrativs ed economics digl uestg a Sagogn. Igl uestg possedevea da quei temps il dretg da tschentar in *administratur* («vogt») a Sagogn che salvava cheu duas ga ad onn dertgira, mintgamai igl emprem gliendisgis suenter S. Gion (24 da zercladur) e suenter S. Hilari (21 d'october). Quei administratur haveva da proteger e d'haver quitau per tut la glied dalla Casa da Diu a Müntinen ed haveva da tener dertgira sur ministrals (ufficials digl uestg), colons ed auters. Sper igl administratur haveva aunc in «vitztum» (vice domini, in um enstagl dil signur) da Cuera ina funcziun da dertgira. Delicts pli gronds (mazzaments) fuvan caussa digl administratur, surpassaments pli pigns (frauds da lenna, catscha, pesca etc.) quella dil vizdum. Quella divisiun corrispunda al proceder general el temps medieval culla distincziun da dertgira aulta e dertgira bassa.

Sils differents beins digl uestg residevan ils *migiurs* (Meier, ord maior), ufficials digl uestg che havevan da survigilar la veta economica en lur loghens. Cura ch'igl administratur vuleva annunziar la dertgira a ses subdits, scheva el comunicar quei al migiur

seniester dalla Plessur a Cuera, il qual deva part quei al migiur da Flem, quel al migiur da Falera ed aschia vinavon a Rueun, Schlans, «Schifflans» (Lumnezia?) ed a Val. Als gis da dertgira havevan era 12 vasals (signurs cun beins feudals ed adherents digl uestg, «Lehensherren») da cumparer, en armas, per proteger la dertgira e segirar che era la paupra glied vegni tier siu dretg.

Igl administratur (parsura dalla dertgira) survegneva per sia lavur da derschader mintg'onn 21 nuorsas e 21 glivra (Pfund) «maylesch» (daners da Milaun). Quella contribuziun aveva il migiur che resideva sil bein numnaus Aspermont da trer en dils colons e dils beins-migiurs dil contuorn. Per la sessiun d'atun (S. Hilari) aveva il migiur d'Aspermont da metter a disposiziun 13 curtaunas graun sco pavel pils cavals digl administratur e dils vasals.

Tschent'ins la damonda, tgei persunas hagian occupau a Sagogn quei schi impurtont post d'administratur digl uestg, sche san ins constatar ch'ei setractava da glied dalla noblezia bassa ed aulta dalla Foppa e contuorn, specialmein ord Lumnezia. Ins entaupa cheu ils signurs da Sax-Mesauc, da Surcasti, da Lumerins, da Bluomenthal e da Valendau. Probabel adempleva era la renomada famiglia da Belmont quella funcziun el 14avel tschentaner, tochen che quella dinastia ei morta ora ils 1371. Entuorn 1400 funcziunavan ils ministerials da Lumerins sco administraturs episcopals a Sagogn. Quella schlatteina gudeva aulta stema da quei temps. En connex cun quels numerus funcziunaris ord la Lumnezia ei ina remarca digl enconuschent cronist Ulrich Campell interessanta, che quel ha fatg ils 1570: «La Lumnezia ha bia glied nobla d'origin vegliuord e niebel e, schebein che biars d'els ein daventai purs, vesan els en quei fatg negina macla, anzi ein els dil meini che buca la lavur manuala, mobein la corrupziun dalla morala e schliatas ovras disfameschien la noblezia». Che las relaziuns denter Sagogn ni la Foppa cun la Lumnezia ein era oz fetg bunas ei d'attribuir ultra dils ligioms historics amicabels era alla tenuta plascheivla e concilianta dils Lumnezians.

Il liug da dertgira fuva tenor las indicaziuns el cudisch digl uestg il casti d'Aspermont a Sagogn. Cheu resideva in migiur che administrava ils beins digl uestg. Quei casti d'Aspermont identifichien nus cul casti (oz en possess dalla famiglia Tuor) el vitg dado. Il num da quei casti (da quell'oras forsa plitost mo ina tuor) ei buca vegnius

populars, probabel perquei ch'ei deva gia in tal cul medem num digl uestg sper Trimmis. Igl ei da supponer che la dertgira vegneva tenuta dall'entschatta sut tschiel aviert, numnadamein sil plaz Fraissen davon il casti. Cheu steva segir inaga ina plonta-fraissen. Cun predilecziun salvav'ins dertgira sut talas plontas imposantas, sco era sut gliendas, ischials e ruvers.

Il possess digl uestg a Müntinen era da gronda dimensiun. Ils 1410 dumbrev'ins cheu 101 casadas cun funs e biestga (Huben). Mintgina da quellas casadas haveva da dar giu da mintg'onni basia 1 nuorsa il matg e da Buania 1 curtauna fava (1 curtauna da Müntinen secapeva sco 6 curtaunas da Cuera). Mintga casada stueva sur da quei aunc dar annualmein tschagrün e caschiel en valor d'in schilling al «proveid», ad in official episcopal che haveva da procurar per las contribuziuns pigl uestg.

Schema simplificau dall'organisaziun digl uestg a Müntinen (1410)

Uestgiu da Cuera

<i>Procuratur</i>	<i>Administratur</i> (vogt)	<i>Vizdum</i> (vice domini)
(Biccariator e Proveid) Regia economica e giuridica per igl uestg a Sagogn	Dertgira aulta cun 12 vasals ad Aspermunt (Fraissen) a Sagogn	Dertgira bassa a Sagogn

Migiurs (Meier)

a Flem, Falera, Sagogn, Rueun, Schlans, «Schiflans», Val e probabel aunc en differents auters loghens. Igl official per l'economia d'in singul vitg senumnavo era villicus.

Subdits

<i>Candelars</i>	<i>Colons</i>
Obligai al survetsch militar per igl uestg ed a contribuziuns da tschera.	101 casadas cun funs e biestga (huoben) Obligai alla dieschma (graun) ed autras contribuziuns da different character (nuorsas, fava, caschiel, tschagrün, terc, daners).

Digl uffeci dil migiur ni da quel dil villicus ei tscheu e leu resortius quel digl «ammann» (mistral), per Sagogn documentaus gia dils 1347, mo cheu plitost el senn dil cau dils libers. Ord il procuratur, menader dall'economia dil liug, ei daventau pli tard il convicus (cau-vitg, cavig, cuitg). Fastitgs da quei uffeci van anavos tochen el 14avel tschentaner. Els pli vegls documents ei il convicus igl um incumbensaus dils vischins en cass da dispetas. Pli tard ha el spirontamein funcziuns economicas: el diregia las lavurs cuminas, decretescha fallonzas, exequescha conclus da vischnaunca, elegia ils pasturs. (Aunc pli tard ha el mo funcziuns da salter pli). El ei buca persuls en quei uffeci, per mintga part dil vitg dat ei in auter. Possessurs da casas e biestga ein obligai da surpender quei uffeci. L'expressiun adequata tudestga pil cau-vitg era Werkmeister ni Dorfmeister. Per Sagogn eis el documentaus ils 1490.

III. Alps, cuolms ed aclas el process dalla colonisaziun e cultivaziun

La lavur da runcar ils uauls e far ordlunder pastiras, ers e praus — in svilup che sesanflava gia egl 8avel tschentaner en cumplein moviment — vegneva cuntinuada cun success el 15/16avel tschentaner. Quei fuv denton era il temps che las vischnauncas entschivevan a seconstituir, a sefar libras ed independentas, in svilup che prof. Liver descriva excellentamein en sias lavurs sur «dil feudalism alla democrazia». Cun l'explotaziun vasta dil terren vegnevan ils interess d'ina vischnaunca pli e pli confruntai cun quels dallas vischnauncas vischinontas. Quei ha menau tier bia dispetas. Denton han quellas differenzas pilpli saviu vegnir messas perina dallas dertgiras da compromiss (Schiedsgericht) ni dallas dertgiras dallas vischnauncas politicas (Gerichtsgemeinde) ni dalla Ligia Grischa. Igl era buc adina lev da dar sentenzias gestas, e buca adina vegnevan las sentenzias acceptadas. Tuttina han quellas dertgiras saviu semantener e han cheutras remplazzau pli e pli las dertgiras dils signurs feudals.

Economicamein formava igl intschess da Sagogn cun Lags daven dil Rein tochen sil cunfin viers Glaruna, pia tochen sil fil, da vegl enneu in'unitad. Glied sesenta en quels loghens cultivava in sper

l'auter ils beins en quei territori. El mument denton che las vischnauncas ein sedistaccadas ina da l'autra — gl'emprem mo sco organisaziuns economicas — ei il basegns naschius da era secunfinar ina visavi l'autra.

Survesta sur il territori da Sur Crap ni Nagiens (ca. 2000 m sur mar). Suenter la zavrada da quei intschess entuorn 1500 ei Sagogn vegnius en possess dall'alp Sura (da quella vart dil mir da cunfin el maletg davontier), Schluain dall'alp Mughels (las stallas ein veseivlas ca. enamiez il maletg) e Lags dall'alp Nagiens el pli stretg senn dil plaid. El baul temps medieval vegneva quella cuntrada aunc fenada per gronda part. Davostier il Crap da Flem.

Entschevein cun *l'alp Nagiens*. Il grond intschess da quell'alp daven da Platt'alva tochen ella Fuorcla da Sagogn fuva el 15avel tschentaner dividius en pliras parts. Ils 1397 haveva Ulrich Brun da Razen possess en quell'alp — probabel acquistau dalla claustra da Mustér —, ch'el ceda a quater umens, denter quels igl «ammann» da Lags. (Tenor la tradiziun populara duein ils da Lags haver survegniu dils da Valendau in zenn encunter ina part dall'alp Nagiens. Quella versiun va bein a prau cun la realitad che sepresenta els documents dil temps, tenor ils quals il barun da Razen ha vendiu divers beins egl intschess da Valendau). Ils 1448 decida ina dertgira da compromiss ch'ils cunfins denter Lags e Flem deigien restar tenor vegls usits e dretgs. Ils 1463 ha ei dau ina dispeta denter Sagogn e Lags d'ina vart e Falera da l'autra «pervia d'in'alp che cunfina agl ual che cuora giu da l'alp Sogn Martin e che va tochen sil fil nua ch'il sulegl va da rendiu e surora a Crestyschyel». Tuttas treis vischnauncas pretendevan quei intschess per ellas. La dertgira sut «landrichter» Hans Winzapf fixescha ils cunfins sco suonda: Daven d'in tierm si «Crestyschyel» sper la via vegnan differents tiarms novs mess; tgei

ch'ei sur quels tiarms encunter ils dus fils, viers la rendida dil sulegl, duei udir a quels da Falera, tgei ch'ei sut quels tiarms a quels da Lags e Sagogn. — Apparentamein setractav'ei cheu d'igl intschess entadem igl Urschein e l'alp Fuorcla. L'alp Sogn Martin era da quei temps en possess dalla claustra da Mustér — denton probabel gudida da glied da Sagogn — sco era per part da Lags.

Igl onn 1527 sto ina dertgira da compromiss a Flem danovamein decider appartenent cunfins. Puspei ei la cuntrada dispiteivla leu, nua che las alps da Falera, Lags e Sagogn stauschan ensemen. La decisiun secloma: Sur digl areal «Gurgyuin» — ei vegn tratg ina lingia daven digl ual tochen sil fil — engiuviars duein dacheudenvi ils da Lags disponer, las alps da quella lingia ensi tochen la Fuorcla da Sagogn appartegnan alla giurisdicziun dalla Foppa, resalvau denton pastg e pastiras ell'alp Nagiens ni Sogn Martin. — Quella dispeta era seresultada d'in disput denter Jon Bass da Sagogn ed igl avat da Mustér, e suenter che la dertgira dalla Foppa haveva schau ugadar quell'alp. Il dretg da giurisdicziun haveva quella dertgira deduciu dil fatg che l'alp stauschi allas alps da Falera e Ruschein, ch'ella schaigi pia sin siu intschess e ch'igl avat da Mustér seigi era burgheis da Glion.

L'alp S. Martin da Sagogn. Il stavel cun las bialas stallas erigidas els onns 30 ei situaus en in fiop characteristic, schurmegiaus viers sera e mesanotg oreiframein d'ina preit da grep e percurrius d'in ual che adempleva da sias uras differents survetschs. En quei liug steva el baul temps medieval probablamein ina caplutta dedicada a S. Martin, cunpatrun dalla baselgia claustrala da Mustér, allura possessura da quell'alp. — Davostier Crap Ner cun l'emprema neiv atunila.

Il matg 1528 vendan igl avat Martin da Mustér, siu ugau Ulrich Berther ed il convent cun lubientscha dil mistral Gaudenz Lumbrinser e dalla vischnaunca da Mustér *l'alp Sogn Martin* per 300

renschs alla vischnaunca da Sagogn. Quei era probabel il davos possess dalla claustra vid l'alp Nagiens che derivava dil testament da Tello (766). Resalvai eran ils dretgs che udevan als da Lags. Cun quella cumpra er'ei reussiu alla vischnaunca da Sagogn da tschaffar pei si Sur Crap; tochen da cheu havev'ella stuiu secuntertar cun Urschein e Fuorcla. Cuort sissu ha ei dau carplina denter Lags e Sagogn pervia dils dretgs dils da Lags vid l'alp Sogn Martin. Ina dertgira a Glion statuescha allura che $\frac{1}{6}$ da quell'alp audi a Lags, suenter che Lags era prompts da surprender la medema part vid la summa da cumpra. Diesch onns pli tard, ils 1538, bratan Sagogn e Lags: Lags ceda sia sisavla part vid l'alp Sogn Martin per la mesadad dall'alp Curtgani che udeva a Sagogn e paga aunc 11 renschs.

La vischnaunca da Lags era da quei temps aunc buca suletta proprietaria dall'alp Nagiens. Quei demuossa il fatg ch'ils quater fargliuns Tsching da Sagogn han vendiu ils 1536 lur part vid quell'alp als da Lags per 30 renschs. Per l'emprema gada semuoss'ei ils 1570 che privats da Schluein possedevan dretgs e tetels ell'alp Nagiens, quei vul gir ell'alp Mughels dad oz. Denter ils representants da quels possessurs e la vischnaunca da Sagogn ei quei onn il dretg da pasculaziun per cavals ed outra biestga vegnius reglaus.

Vesta daven dalla Camona Vorab viers *la Fuorcla da Sagogn* (ca. 2400 m sur mar), in dils pli vegls areals d'alp da Sagogn. Seniester davostier il Crap Masegn.

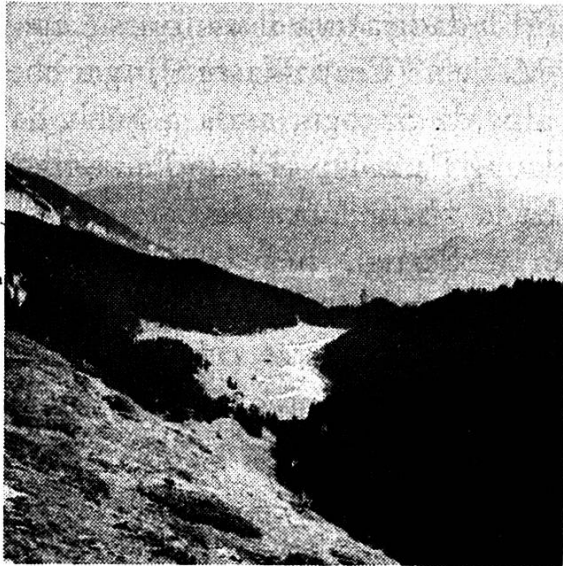
Igl onn 1577 venda Falera ina part en *la Furocla* a Sagogn per 80 renschs cun la suandonta cunfinaziun: Da quella vart digl ual e da quella vart dalla Fuorcla; quell'alp stauscha encunter damaun vid las

alps da Sagogn; dalla Mungadura (Mundadira) va il cunfin suentar ils tiarms tochen tier igl ault Grap Masiagt (Crap Masegn); tgei che va viers mesanotg ed encunter las alps da Sagogn, auda a quels da Sagogn, tgei che va viers miezgi e Plaung Panailias (Plaun Panaglias) a quels da Falera. — Igl onn 1625 ha la vischnaunca da Falera aunc vendiu in toc dall'alp Sogn Gion a Sagogn per 1000 renchs. Cunfinaziun: Viers damaun all'alp Curtgani da Lags, viers miezgi ad autras alps da Falera, viers sera allas alps da Ladir e viers mesanotg all'alp Fuorcla da Sagogn. Ord talas parts ei in tec alla gada seformada l'alp la Fuorcla da Sagogn sco ella sepresenta oz.

Cun quella transacziun eran las alps zavradas ora e cunfinadas sco quei ei restau pli ni meins tochen ozilgi. Quei vala per las alps ella zona da ca. 2000 m sur mar, alps che vegnevan per part — sco per ex. l'alp Nagiens — aunc fenadas alla gronda el baul temps medieval. Las alps ella zona da ca. 1500 tochen 1800 m sur mar denton eran da lezzas uras aunc generalmein cuolms che vegnevan fenai. Quels cuolms ein vegni transformai per ca. daven dils 1572 en alps. Quei selai demonstrar il meglier vid l'alp Daraus sil Plaun (Plaun da Lags).

Tgei ch'ei oz da capir sut l'alp Daraus ei buca sempel d'eruir, suentar che quei num vegn buca duvraus pli. Tenor las indicaziuns els documents cartein nus ch'ins sappi identificar Daraus cun l'alp dil Plaun e contuorn. Ei fuss da beneventar ch'il vegl num vegness puspei introducius. Giusut Val-Vau porta igl ual dil Plaun aunc oz il num Ual Draus. Ell'alp Daraus dev'ei pia el 16avel tschentaner praus che vegnevan fenai, mo excepziunalmein eran quels aviarts alla pasculaziun dalla biestga d'alp. Gia ils 1543 eis ei documentau che Hans de Jochberg da Sagogn, vegl landrichter dalla Ligia Grischa, venda praus e palius si Gonda Spinatsch ni Paliu Gorgia (ca. 1700 m sur mar) alla vischnaunca da Sagogn (cunfinaziun: giusut als praus Denter Auas dadora, anora agl uaul, alla pastira ed agl Uaul-Gonda, ensi all'alp «Gurgyen» dils da Lags). En in'entelgientscha denter las vischnaucas da Sagogn e Lags dils 1572 vegn secunvegniu sco suonda appartenent igl intschess da Daraus:

1. Las pradas da cuolm astgan vegnir pasculadas cumineivlamein mo tochen ils 27 da matg; da leu naven sto mintgin tener la biestga sil siu ni schar pascular per treis gis silla pastira. Ils 30 da matg vegn per regla cargau ad alp. (Ed oz!?)

Vesta daven da Sur Crap giu sill'*alp Daraus* (Plaun da Lags), in intschess ch'ei entuorn 1570 vegnius transformaus da cuolms privats en pastiras d'alp per las vischnauncas da Sagogn e da Lags. Il Plaun, formaus da sias uras da forzas fluvialas, schai sin 1620 m sur mar ed ei oz en prighel da vegnir devastaus entras indrezs macorts da traffic funicular.

2. Sagogn venda per 45 renschs sia part da Val-Vau a Lags.
3. Ins vegn perina da far ord la pastira da cuolms sur la punt Daraus alp. Igl intschess dil Plaun duei vegnir partgius sco suonda: Ils da Sagogn duein survegnir «Marzieschen» (quei vul gir igl Urschein dadora) e «Denter Auas Dadens» ed ils da Lags «Scanginas, Columbart e Denter Auas Dadora». Il Plaun sco tal duei vegnir partgius aschia ch'ina vischnaunca hagi in'aschi buna part sco l'autra; plinavon duei quel vegnir claus da omisduas parts enemiez ed encunter Curtgani. — La partgida ha resultau per Lags la part dadora, per Sagogn la part dadens dil Plaun (La tradiziun orala da Lags fa valer ch'ina gronda part dil Plaun fuvì en possess da duas soras Agata e Lucia Caluzi, las qualas hagien regalau ina mesadad a Lags e l'autra a Sagogn. Ils numms dallas duas soras vegnevan aunc da cuort clamai giu en baselgia).
4. Sagogn ceda a Lags ses dretgs vid la Gonda (Uaul ed alp Gonda seniester dalla part giudem dil Plaun), resalvond denton ils dretgs da lenna per sias alps sco da vegl enneu. — Lags ceda perencunter a Sagogn ina part entadem Curtgani.
5. Ils da Sagogn resalvan lur dretg da passadi per lur muvels tras las alps da Lags duront cargada e scargada (dad ir ensi era per pascular), sco era Schluein ils dretgs d'untgida da malaura.
6. La scargada duei buca haver liug avon la fiasta S. Crusch (25 da settember).

7. Sillas alps Daraus e Gonda astgan las cauras buca pascular.

8. Tgi che vul far risdiv ellas pradas da cuolm sto haver fatg quei tochen il gi dallas Dunnauns (16 da settember).

Quellas decisiuns demuossan d'ina vart co ins ha da quei temps transformau la zona da praus da cuolm a Daraus en alps e co ins ha dall'otra vart en medem temps zavrau ora pli exact ils beins e dretgs dallas duas vischnauncas. Las cunfinaziuns cheu stipuladas han en principi giu lur valor tochen sil gi dad oz. Igl onn 1730 eis ei aunc stau necessari da fixar exactamein ils cunfins denter Scansinas e Daraus, suenter che las auas che currevan giu da Scansinas caschunavan grond donn; per liung da treis novs tiarms han omisduas parts erigiu comunablamein in foss che dueva menar giu las auas.

La scurdada dalla veglia unitad dallas duas vischnauncas el guder ils funs daven dil Rein tochen sil fil ha era purtau problems ella damonda da metter tiarms. Gia ils 1511 decida la dertgira dalla Ligia Grischa a Trun che la vischnaunca dils libers da Lags seigi buca competente da tschentar tiarms egl intschess d'in'otra vischnaunca, era sch'ei dess leu libers domiciliai. — Essend ch'il territori dallas aclas e dils cuolms vegneva oriundamein utilisaus comunablamein, fuvan era ils uauls, las pastiras, ils praus da bual e las auas objects da comunablas regulaziuns. Irrupziuns en quei sistem caschunavan mintgamai dispetas. Quei pertuccava per ex. era il clauder beins.

Ils cuolms da *Murschetg e Lavanuz* sin territori da Lags. Inagada per part uclauns bein cultivai cun Orts, curtgins, ers e praus, vegn la cuntrada transformada oz en ina agglomeraziun da casas da vacanzas. Davostier seniest Crap Sogn Gion.

Cheu dev'ei entuorn ils 1497 in Hans Schiman che possedeve in bein pli grond egl *uclawn Murschetg* (Martschtg). El haveva erigiu entuorn ses baghetgs divers ors e curtgins e fatg seiv entuorn quels. Ils da Lags han denton immediat purtau plogn enviers quei proceder. La dertgira dils libers ha giudicau da laschar al Hans Schiman ses ors e curtgins claus, persunter ei quel vegnius obligaus da dar als pasturs spisa e pagaglia, dad ereger giudem e sisum siu bein mintgamai ina purteglia da treis tschuncheismas ladezia per schar traversar ils pasturs e da schar pascular mo duront il far fein e risdiv ils bovs silla pastira. — Arisguard pastiras, cuolms ed uauls ei vegniu fatg ils 1516 in'impurtonta cunvegnientscha denter Lags e Sagogn. Ina dertgira da compromiss sut il presidi da Jacob de Ruffriöw (Ruvriu), «ammann» a Schluen, ha per part confirmau sentenzias pli veglias e per part stipulau novs uordens:

Ils da Lags astgan maina catschar lur biestga, era buca pervia dalla neiv, sut «Sigina» (autras scripziuns: Test. Tello Secanina; Sagninen Sagnias). Ei setracta cheu dil marcant crap da cunfin si Denter Craps.

Ils da Lags duein haver in Bual, dil qual quels da Sagogn deigien esser sclaus. Quel vala daven d'ina seiv sut Lags che va encunter il lag (Lag digl Oberst), da leu si encunter la Mutta, lu suenter ils cunfins da Falera tochen a Runcalinas. La pastira sur Runcalinas sco era il Tului sut il vitg san vegnir pasculai communablamein dils da Sagogn e da Lags.

Arisguard ils uauls, il far lenna, il runcar sco era il transformar pastira en praus duei vegnir procediu sco da vegl enneu. Porcs astgan buca vegnir catschai els praus.

Mintga privat astga ereger tegias e clavaus persuls ni ensemen cun ses vischins tenor libra veglia, sin siu bein sur il vitg da Lags, per setener si leu la primavera tochen la cargada ed igl atun suenter la scargada. (Ils 1628 ei vegniu stipulau che mintgin che vegli tener biestga sin quels cuolms, stoppi haver siu clavau damaneivel dalla pastira e buca garegiar sortida (vau) da ses vischins).

Clauder pastira ei lubiu pér suenter ch'ils cunfins ein vegni intercurri da Sagogn e Lags.

Ils praus da cuolm duein buca vegnir pasculai (haver scumandada) sut l'alp Uaul suenter ils 18 da matg e sur l'alp Uaul ed el Plaun Daraus suenter ils 23 da matg.

Ils beins d'Uletsch (Awulitsch, Wullitsch), Cons (Gamps) e Runcalinas duein star sut scumandada tochen l'entschatta d'atun, ils ulteriurs praus tochen la scargada.

Quellas stipulaziuns ein denton buca vegnidas risguardadas cumpleinamein. Diesch onns pli tard ha la dertgira dalla Ligia Grischa sut Martin de Cabalzar puspei stuiu sefatschentar dalla medema caussa. La dertgira confirmescha la sentenza da 1516 e supplichescha las duas vischnauncas da setener vidlunder. Praus buca numnai ella sentenza e sils quals ils da Lags han fatg risdiv, duein quels haver persuls per bual, denton mo sur «Platta Cunsennas», Gonda da Fletg (Fleig) e Crap Sagninen. Auters praus e pastiras che schain daven dil Lag Setg encunter sera ed il Tuleu tochen tier il territori da Sagogn duein udir a Lags, tgei che schai denton encunter damaun e si tochen tier la Val a Lags e Sagogn comunablamein.

Suenter che quella zona direct denter ils dus vitgs vischinonts fuva cunfinada generalmein, ein las duas vischnauncas era secunvegnidas ord agen e pascheivel impuls arisguard las ulteriuras *pastiras ed aclas comunablas*. Ils 1535 brata Lags cun Sagogn sia mesadad dils tscheins da Bargaus e dall'Isla da Corvs encunter la part ch'apparteneva a Sagogn vid las pastiras comunablas a Planezzas-sura sper la «Val-Spuleus», a Fontauna-freida sut Staderas e sur il Lag-Tiert (sut il dutg che va ad Uletsch). Ei vegn resalvau che la via che meini sut Staderas sur il Lag Tiert a «Galgadira gronda» stetti libra e ch'il dutg (da schuar) da Lag Tiert a Planezzas vegni mantenius. Cheu vegn documentau per l'emprema gada in dils foss digl immens sistem per schuar las aclas. — Allora vegn ei decidiu ch'ils beins a Planezzas-sura deigien secuntentar culla via da Salums. Plinavon deigien ils beins da Planezzas, Bargaus, Fontauna freida ed Isla da Corvs buca vegnir pasculai la primavera. Las vischnauncas bratan era lur tscheins dils mulins e dallas resgias.

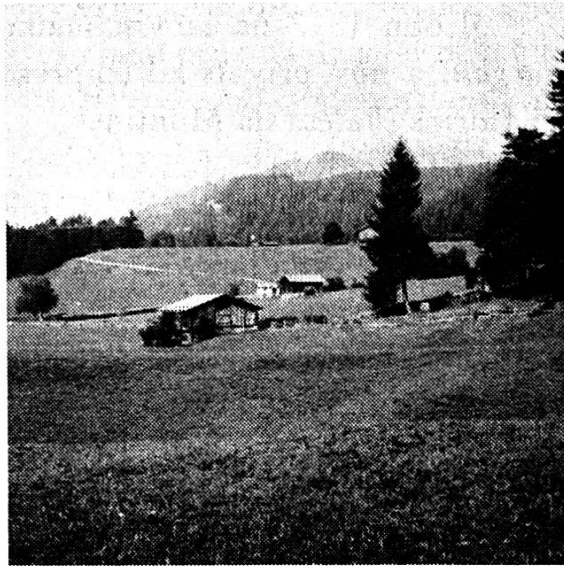
Ils 1546 secunvegnan las duas vischnauncas era da buca schar pascular pli la primavera sillas aclas da Cons (Camps), Uletsch e Runcalinas e che ni cavals ni nuorsas astgien vegnir catschai els praus da cuolm avon la fiasta dalla S. Crusch. — Otg onns pli tard vegnan ils dus vitgs perina da far ils sequents brats: Sagogn ceda a Lags il Tului da Cons (cunfins: la via stradala, Madernal sura e la via che meina sur il lag a Cons) ed in toc pastira sur Cons encunter ils beins da Casti, plinavon igl Uaul da Liung (cunfins: Murschetg, ual da

Pardatsch, Valbuglina e Quadra da Lavanuz) ed in toc sper Staderas ed ella Valgugliera (cunfins: territori da Flem, ual Draus; Staderas, via sper Lag Tiert, Isla Lag Tiert, Ual Draus). Lags ceda a Sagogn Zir (cunfins: Tuora, Isla da Corvs, Rein, Ruina da Bargaus) ed in toc a Planezzas-sut (cunfins sin mintga vart: la pastira).

Mintgaton ina dispeta pervia da dretgs particulars ha ei era aunc dau suenter quellas regulaziuns. En tut priu ei denton quei niev uorden semantenus. Mo arisguard *ils cunfins d'uaul* han ins aunc buca saviu vegnir perina. Cheu ha ina sentenza da dertgira stuiu scaffir dretg. En ina tala dils 1591 seclom'ei ch'ei seigi scumandau als da Lags da pinar lenna el Plaun la Crusch, aschi lunsch sco quel audi a Sagogn; da l'otra vart eis ei buca lubiu als da Sagogn da pinar lenna si Tului, a Sontga Clau ed a Staderas. Lu eis ei era scumandau da dar ora pastiras ni uauls ad jasters per schar far ordlunder praus, senza consultar gl'emprem l'otra part. Plinavon vegn igl intschess d'uaul viers damaun cunfinaus cun novs tiarms: daven dil grond Crap Sanginas va ei si sut la caplutta Sogn Giacun, lu direct sur la val vi Val dall'aua sisum la ruina, si sut Salums, en sin in crest egl uaul ed en Plaunca-biala. Igl uaul sut quella lingia auda a Sagogn, quel sura a Lags. Ualti exact aschia van ils cunfins aunc oz. Definitivas regulaziuns ein vegnidas fatgas pér el 19avel e 20avel tschentaner.

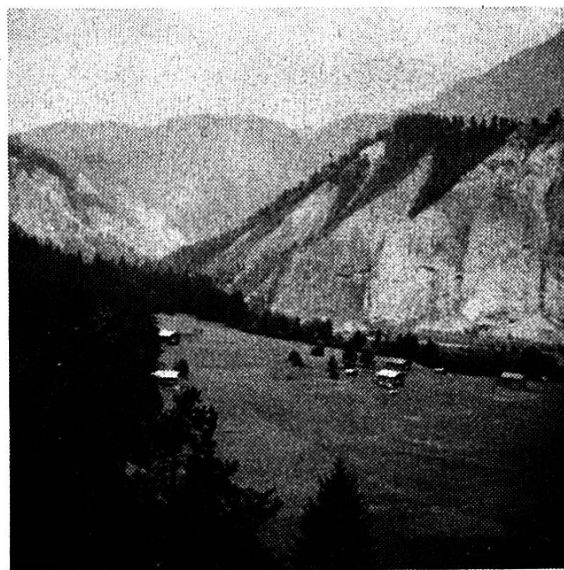
Aschilunsch il svilup dalla zavrada dils beins e dretgs denter Sagogn e Lags. Sper quei svilup san ins constatar in auter: quel dil diever cumin dils beins al diever privat. La colonisaziun da nosa tiara — il runcar ils uauls e far ordlunder beins cultivai — el tard temps medieval fuva pilpli in'interpresa d'ina cuminonza economica, en nies cass dallas vischnaucas da Sagogn e Lags. Las aclas sco Isla da Corvs, Bargaus, Planezzas, las Foppas, Cons, Uletsch, Runcalinan e.a.v. fuvan gest suenter l'urbarisaziun pastiras senza pli bia baghetgs; ellas udevan allas duas vischnaucas comunablamein e survevan sco buals permanents. Pér tard han ins surdau talas *pastiras encunter in tscheins annual a singuls privats*, sesents els dus vitgs, ils quals han erigiu sissu lur baghetgs (nuegls, clavaus e tegias) e fatg ord la pastira praus. Il patratg dil bual, d'ina pastira che surveva a tuts proprietaris da biestga, era denton aschi ferm enragischaus, ch'ins ha all'entschatta da quei niev proceder aunc teniu schi liungs sco pusseivel il temps dalla pasculaziun cumina. Per Sagogn vegn quei

Planezzas, cun la Mutta da Falera davostier, in dils pli idillics suloms urbarisai egl Uaul grond. Con gitg resta quei liug aunc schanegiaus d'in baghegiem selvadi da casas da vacanzas? Ei resta da sperar che la cuntrada digl Uaul grond sappi vegnir manteni-da en sia originalitad en connex cun ils spazis d'impurtonza naziunala.

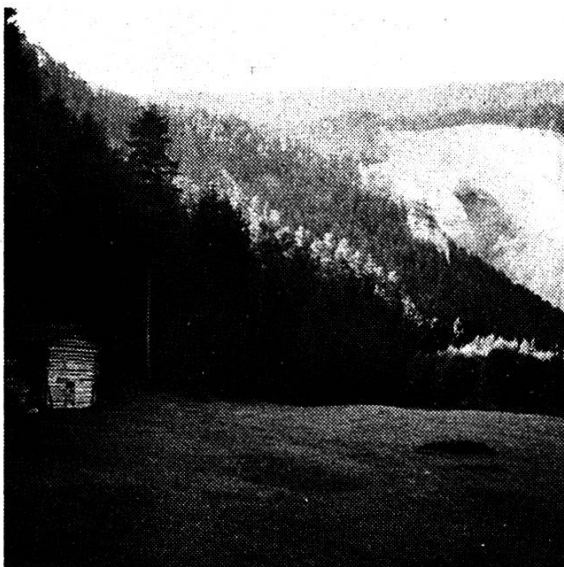
evident dils 1491. A *Planezzas* haveva la vischnaunca partgiu ora in per beins als privats Mateu Durisch, Peter Murer e Lienn Cadüly. Denton ha la vischnaunca beinprest giu dispeta cun quels pervia dil cuoz dil bual. Vegnend els a negina buna fin, ha ina dertgira da compromiss sut presidi da Hans de Capol, mistral dalla Foppa, e sin incumbensa digl uestg Ortlieb de Brandis da Cuera — ch'era aunc adina il principal signur feudal a Sagogn — dau la sentenza: che quels beins deigien vegnir pasculai tochen gl'emprem da fenadur e puspei daven da S. Murezi (22 da settember) comunablamein. Pia duront in liung temps!

Bargaus, igl intschesch dallas bargias (bareca) d'inaga, cumpeglia in diember aclas sin ina dallas tipicas Islas ch'il Rein ha schau anavos furond siu vau atras las Ruinaultas. Il liug sesanfla visavi dalla staziun da Sagogn-Valendau, sin in'altezia da 680 m sur mar.

Igl onn 1517 ha la vischnaunca da Sagogn dau igl intsches da *Bargaus* a nov privats ad emprest (Lehen) per in tscheins annual da 15 flurins (valeta da Müntinen). Quels privats eran Christ Tschersers, mistral Lutzi Rysch, Jan Garoya, Jan Lanna, Jarümb Lanna, Jos da Gili, Jan Thumlieastga, Sigmund e Marty Welti. Dils nums che vegnan avon per Planezzas e Bargaus ein oz aunc ils Cadielis, Corays e Caveltis sesents e burgheis a Sagogn. Ils novs possessurs (migiurs) da Bargaus fuvan privilegi grondamein, essend che la pasculaziun cumina ei vegnida restrenschilda cheu la primavera sin dus tochen treis gis suenter S. Gieri. Ils beins da Bargaus, sils quals ein allura vegni erigi clavaus e tegias privatas, cunfinavan viers miezgi all'Isla da Bargaus sut (che udeva lu ad in Jacob da l'Onna) e viers sera alla plaunca sper gl'ual (plaunca da Bargaus).

Ils dus exempels da Planezzas e Bargaus muossan co la cuminonza economica dalla vischnaunca ha in tec alla gada surdau beins cumineivels a singuls privats per tscheins. Quels beins ein vegni artai vinavon ellas famiglias dils particulars d'ina generaziun a l'autra. Aschia ei il character original dalla proprietad sespiars, ed ins ha entschiet a contemplar quels beins sco agen possess. Per ina certa summa han ils privats la finala cumprau liber lur beins dalla vischnaunca. Cheutras ein territoris urbarisai e gudi da sias uras d'ina entira cuminonza daventai possess privat.

Relativmein tard ei igl intsches dalla sola dalla cavorgia dil Rein vegnius explotaus. Il maletg muossa l'acla da *Zir Grond* damaneivel dalla staziun da Versomi, 645 m sur mar. Quei bein vegn aunc cultivaus oz da Sagogn anora, ferton che Zir Pign viers sid (pli ensi) e la Tiara viers nord (pli engiu) vegnan pli e pli in desiart selvadi.

La lavur da *runcar igl uaul* ruassava buca dil tut tochen egl 18avel tschentaner. Ils 1570 han las vischnauncas da Lags e Sagogn limitau il temps da runcar en lur uauls, allura aunc comunabels, da Ravanasc, Casti e Pondast (denter Uletsch e Salums) sin dus gis per onn. La vischnaunca da Sagogn ha dau ora pér ils 1670 duas parts da siu uaul la schetga (Bannwald) a Zir a privats per schar far beins ordlunder. Essend che Zir fuva gia numnaus pli baul el senn dad acla ni d'intschess urbarisau, settractav'ei ussa probabel da Zir pign e dalla Tiara. Quels dus beins vegnan indicai cun cunfinaziuns viers miezgi encunter il Rein, schiglioc dapertut agl uaul da Zir. Ils proprietaris da quels dus beins astgavan buca far diever da lenna ord gl'ual la schetga da Zir.

Ils 1795 ei igl *intschess dallas Foppas* vegnius vendius dalla vischnaunca a total 37 privats. Quei ha naturalmein caschunau in'immensa parzellaziun da quei areal, denton ei era cheu la lescha naturala dalla concentraziun semanifestada spertamein e ha reduciu ils singuls beins tier ina quantidad supportabla. (Oz ei la parzellaziun puspei cheu cun la derasaziun da casas da vacanzas!) Ei settractava ils 1795 mo dallas Foppas sut. Ina part dallas Foppas sura, in toc da Planezzas sura e da Plaun la Dieschma ein vegni transformai pér ils 1847 d'ual en praus e surdai a total 255 mas-chels (caus da casa) da Sagogn en fuorma da sorts. Ins savess aunc sedumandar, per tgei ch'il liug da Tuora vegni maina numnaus en quei process d'urbarisaziun. La raschun ei che Tuora formava gia dapi il baul

Il Crap baselgia a *Tuora*. Gest davon quei crest el maletg duei la baselgia da S. Pieder esser stada inaga. Ils suloms d'in chor drizzaus viers orient ein aunc veseivels. Digl uclaun medieval ha mo ina casa surviviu tochen oz.

temps medieval in uclaun cun sias casas habitadas igl entir onn, cun ina baselgia e cun beins ch'appartenevan mo a privats. Il territori disponibil per runcar era gia daditg runcaus cheu.

Alla fin da quei capetel seigi aunc lubiu in patratg. Con suadetsch, conta lavur, tgei sforzs e breigias ha ei giu custau a nos antenats colonists che han midau ils uauls e desiarts selvadis en cuntradas cultivadas, en pastiras, praus, ers, Orts e curtgins. Ins sa strusch s'imaginar pli ils fastedis ch'els han giu cun ereger nuegls, clavaus e tegias. Con levamein vegnan ozilgi biaras da quellas aclas, bials cuolms vendi per schar ereger sissu casas da vacanzas! Ni negligi ella cultivaziun! En in batterdegl ei savens quei ch'era d'antruras vegniu scaffiu cun nungetgas stentas e silsuenter tgirau cun quitau duront tschentaners, transformau ad in niev destin, en negin grau semegliants pli a siu origin. Astg'ins en quei grau aunc discuorer da reverenza ni respect visavi alla gronda ovra da nos perdavons?

Era il provediment dallas *auas* deva mintgaton problems da sliogar, schibein en aclas e cuolms sco era els vitgs. La vischnaunca da Sagogn sedivideva entuorn 1500 claramain en ils dus vitgs dadens e dado, dils quals mintgin gudeva ina certa independenza economica. Arisguard las fontaunas en vischnaunca ein ils vischins secunvegns igl onn 1508 en quei senn che quellas deigien vegnir erigidas communablamein, denton mantenidas da mintga vitg dapersei. Quella regulaziun ha buca cuntentau adina, aschia ch'ina intermediaziun neutrala ha ils 1520 stabilii in uorden cuzzont. — In prighel d'aua smanatschava mintgaton sur ils vitgs da Sagogn: mintgamai cura ch'il Lag Setg (quel era pil pli dil temps schetgs gia dapi ils 1516) carscheva e rumpeva ora. Quei cass intrava, sch'ei deva aua gronda el Lag sura da Lags, la quala sorteva e curreva lu direct giu el Lag Setg. Per quei ha la vischnaunca cumprau igl onn 1659 da Hans Alleman da Lags il dretg da menar naven quell'aua tras siu bein Val (e probabel vinavon giu ella Val da Lags).

IV. Sur d'enzaconts nums da funs

Ils nums da funs audan tier ils elements ils pli constants ella historia dalla carstgaunadad. Sch'ina populaziun vegn substituida d'in'otra, in lungatg remplazzaus d'in niev ni ina cuntrada transfor-

mada ch'ins enconuscha buca pli sia pareta originala, ils nums da funs semantegnan pilpli — schegie mintgaton era deformat e strusch capeivels. En nies intschess havein nus da far il pli savens cun nums romans, derivonts dil latin. Denton dat ei era biars nums d'origin nunenconuschent e che selain buca eruir. Nus vulein buca sefatschentar cheu dils biars nums sco Pardatsch, Runca, Planezzas etc. che vegnan avon egl entir spazi alpin-roman, mobein tschaffar en egl in per auters.

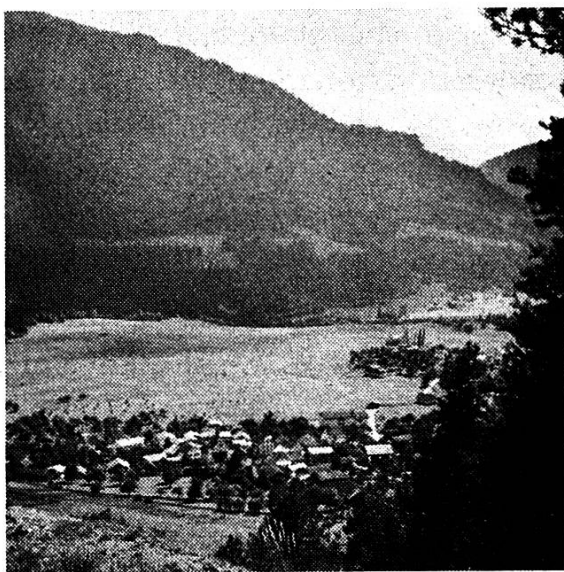
Entschevein sillas alps. Il num Nagiens ei sesviluppaus da Agise (766) sur Ayges, Aygens, Naigens tier la denominaziun dad oz. Il senn da quei num ei buca d'eruir; igl n davontier para d'esser seresultaus ord la formulaziun «si(n)agens». L'alp S. Martin, anteriur possess dalla claustra da Mustér, ha probabel giu inaga ina caplutta dedicata al sogn ch'era gia egl 8avel tschentaner cunpatrun dalla baselgia claustrala. Il num dall'alp dil Plaun da Lags, da sias uras numnada alp Daraus, va anavos sin «area» (era, iral; plaz da paus per la biestga, stavel, pastget grass entuorn las tegias) ed ei carteivlamein seresultaus ord «ad area» (semegliant sco Naraus ord «in area»). Il liug Crestyschiel che vegn avon en documents, ei igl «Ault il tschiel» dad oz dadens Curtgani. La Muladera significhescha in plaz da paus (cauma) per las nuorsas sillas alps; il plaid deriva d'ina ragisch «mal» (illiric) e stat en connex cun malga e muletg. Els documents vegn avon egl intschess dalla Fuorcla il num Mungadura (g stat per d); il plaid «mundadira» anfl'ins en biars loghens dil Grischun dil nord, el deriva da «mundatura» ed indirect da «mundare». «Mundar» per schubergiar in prau ni far giu la pelletscha a truffels e meila, ei tier nus aunc bein enconuschents; pli baul significav'il plaid era «runcar», specialmein schubergiar la pastira da crappa. Il num Curtgani ei sesviluppaus ord «cohortinum + ellu» e vuleva gir curtgin ni in toc prau ni pastira claus. Oradem Curtgani havein nus la «Paliu gorgia»; il num sa derivar da «corvus» (corv, quac) ni da «gurga» (turnighel; sgurghigliar dall'aua). Igl Urschein ha siu num da «urtica, urticetu» (urtgicla) ed ei la cuntrada dallas urtgiclas, ferton ch'igl Uaul Columbard va anavos sin in num d'ina persuna; el ei il cuolm dil Lombard.

Sigl intschess dils cuolms vulein nus menziunar mo entgins nums vid la via d'alp. Zuneu (propiamein Zaniu) ei la cuntrada dils izuns (da «uzun + etu»). Ils cuolms da Lavanuz audan tier in intschess

fetg vegl, urbarisau e cultivaus intensivamein cun praus ed ers, Orts e curtgins, casas e clavaus, gia egl 8avel tschentaner. Gest sur igl Uaul da liung dev'ei la Quadra da Lavanuz. Il num ei sesviluppaus da Alevenoce/Levenoce tier Lavenuz, Lauanutz a Lavanuz; siu origin ei nunenconuschents. Ad in num da persuna sereferescha eventualmeins Murschetg (Martschitg); forsa denton era il num dils cuolms ed uclauns (tals ein documentai el 16avel tschentaner a Martschitg) dau il num alla famiglia pli tard sesenta a Sagogn. Igl Uaul Taviarna dat perdetga ch'ei existeva inaga a siu ur ina ustria (taberna). Uletsch (Duletsch, Wullitsch, Awullitsch) deriva da «aqualis + iceu» (foss d'aua, dutg) e vul gir ualet; da cheu daven menava gia entuorn 1500 in dutg in ton aua digl ual per schuar viers las acas da Sagogn. Il Lag-tiert selai declarar da sia fuorma uiarscha (tort, uiersch). «Cons» ei in num fetg deformaus; els documents sepresentan las fuormas Gamps, Gomps, Comps, Goms. Igl ei buca grev d'eruir cheu la ragisch «campus» cun la significaziun funs, camps.

El territori da cunfin denter Sagogn e Lags catt'ins era entgins nums interessants. Il «Tuliu» ei in uaul da tieua. Sper Lags dev'ei treis Tulus. Il punct da cunfin «Platta Pussenta» compara ils 1526 sco Platta Cunsennas, 1611 Platta Posenna. La transformaziun da Platta Cunsennas (cun enzennas) tier Platta Pussenta ei ualti evidenta. Las enzennas en quella platta ein ils segns da cunfin (pilpli cruschs). Buca enconuschents pli sut quei num ei oz il Crap Siginina. Ei setracta dil marcant crap da cunfin vid la via Denter Craps, leu

Sagogn Vitg-dado, viu daven dil Crap Siginina, il punct cun la magnifica vesta sur la Foppa. Il Crap Siginina ei in vegliuord punct da cunfin denter Sagogn e Lags si Denter Craps. Parentaus cul num Siginina (Secanina) ei il num da Sagogn (secaneum) e da Siginina sper Riein. Il connex ei evidents, sudeva Riein gie tochen bunamein 1500 tier la pleiv da Sagogn. — Davostier dretg vesta encunter Riein e la Lumnezia.

nua che la lingia da cunfin fa ca. in anghel da 90 ° e va en direcziun da Lags vier S. Giacun. Quei punct (e probabel ein era manegiai ils praus ed ers sisura) ei era circumscrets els documents sco Saginina, Sagnina, Sagnies. El testament da Tello (766) vegn in èr Secanina numnaus che cunfinava ad ina via publica. Quei èr sto era esser staus egl intschess suranumnaus. La denominaziun Secanina/Siginina stat en connex cun il num da Sagogn. Quel deriva tenor Robert de Planta da «secaneum» (secare = segar) e vul gir ina prada da segar. En connex cun quei num stat naturalmein era quel digl uclaun Signina che auda tier Riein. Quei fa buca surstar fetg, suenter ch'ins sa, con gitg che Riein udeva tier la pleiv da Sagogn.

Buca tons legns dattan ils nums sco Plaun la Dieschma (a Planezzas), in sulom, dil qual in dieschavel dil recav haveva dad ir en favur dalla baselgia, ni Bargaus (dil vegl plaid preroman «barica»), nua ch'ei deva oriundamein bargas ni barguns. Spaleus ella Val da mulin (1535 Spulleus) deriva da «spelunca/spelucu») ed ha la muntada da tauna, grep caviertg ni ruina. El stgir semov'ins appartenent il num da Zir giu spel Rein.

Quei ein mo in per exempels da nums elegi ora. Els muossan denton, tgei patertgar, tgei significaziuns e schabetgs schain savens davos lur fuorma exteriura. Per part sa ins reconstruir orda els in interessant toc historia culturala.

V. Emanzipaziun politica ed ecclesiastica

Sco ins ha saviu constatar sil sector economic ina spartiziun e zavrada d'in spazi oriundamein gronds en unitads pintgas e da beins e dretgs communabels en privats, aschia sepresenta in semegliont svilup sil camp politic ed ecclesiastic. Il moviment politic-democratic dil 14/15avel tschentaner che ha menau tier la decumposiziun dil feudalessen e tier la fundaziun dallas Ligias, ha era purtau la formaziun dallas vischnauncas politicas, pli bein getg dallas vischnauncas da dertgira. La *vischnaunca da dertgira* cumpigliava pliras vischnauncas politicas dad oz e corrispundeve per part agl intschess dil circuit dad oz. Ella era cumpetenta da schaffir atgnas leschas per sesezza; ses organs eran il mistral, in cussegl e la dertgira;

ella delegava ils deputai allas dietas dalla Ligia Grischa e dallas Treis Ligias. Il mistral («ammann») er'ina persuna da gronda influenza.

Sagogn udeva tier la vischnaunca da dertgira dalla Foppa cun residenza a Glion, e quei dapi igl origin da quell'instituziun el 15avel tschentaner. En quei temps ha Sagogn piars sia muntada sco center dalla Foppa en favur da Glion. Sch'ei deva gia dils 1347 in mistral ni «ammann» da Sagogn, sche setractav'ei probabel dil mistral dils *libers Sur igl Uaul* sesents a Sagogn. La cuminonza dils *libers Sur igl Uaul* (ni da Lags) cumpigliava gie buca mo glied da Lags, mokein da differents loghens dalla Surselva. Aschia dev'ei segir gia baul glied libra ch'aparteneva alla vischnaunca dils *libers Sur igl Uaul*, sesenta a Sagogn. Sper il numnau mistral Jacob da Sagogn entaup'ins savens mistrals dils *libers sesents a Ladir*. Cuntrariamein era da sias uras buca tut la glied sesenta a Lags persunas libras ni appartenentas alla cuminonza dils *libers*. La vischnaunca da dertgira dils *libers Sur igl Uaul* ni da Lags ei sesligiada igl onn 1518 pervia da dispetas internas ed ei ha seformau dacheudenvi la dertgira da Lags e Sevgein ch'ei semantenida tochen ils 1851.

Il liug da Sagogn — sco aunc ils biars auters — formava mo economicamein ina certa unitad, politicamein ed ecclesiasticamein denton buca. L'emanzipaziun politica ei en biars graus ida parallel culla ecclesiastica ni ha schizun pér suandau quella. Essend la baselgia e cun quella la pleiv el temps medieval per gronda part in factur economic, scroda si'organisaziun era culla spartiziun dalla cuminonza economica. Persequitein perquei la *reducziun ni decumposiziun dalla pleiv* da Sagogn.

Quella pleiv — sco menziunau ina dallas pli rehas dil Grischun — cumpigliava el baul temps medieval probabel sper igl intschess da Tuora, Lags, Schluein, Riein e Pitasch era aunc Castrisch e Sevgein. Quels dus davos loghens han denton — ils recents resultats d'excavaziuns demuossan quei fetg bein per Sevgein — giu gia el 9avel tschentaner lur atgnas baselgias independentas. Lur vitgs ein gie era situai sin vegl intschess prehistoric. — La veglia via imperiala menava tras igl Uaul-grond a Sagogn e cuntinuava cheu sur ina punt a Castrisch. Gest suenter il passadi dil Rein, a Saissafratga, era il vegl post da dertgira dils *libers*. La punt formava il ligiom el vast intschess dalla pleiv da Sagogn d'ina vart dil Rein a l'otra. Entras il fatg che Castrisch e Sevgein ein sligiai gia el 9avel

tschentaner dalla pleiv da Sagogn, ha quella piars siu connex territorial. Riein e Pitasch formavan dacheudenvi ina part isolada dalla pleiv-mumma e fuvan buca ferms avunda da scaffir in'atgna pleiv autonoma. Entras lur adherenza ecclesiastica a Sagogn ein ils dus vitgs vegni ligiai politicamein culla Foppa; tier quei circuit audan els aunc oz, schegie ch'els ein orientai geograficamein viers la Lumnezia.

Ils 1487 vegn la baselgia da S. Nazari a *Riein* separada dalla pleiv da Sagogn entras ina bulla dil papa Innocens VIII. ed unida tier ina nova pleiv cun la baselgia filiala S. Martin a *Pitasch*. Ils habitonts dils dus loghens havevan garegiau quella separaziun, argumentond cun las schliatas vias, las punts demolidas sur il Rein ed auters flums che sbuccan en quel. Talas motivaziuns entaup'ins quasi en mintga damonda da separaziun da quei temps. Igl empren plevon da Riein e Pitasch era Peter Ferragut, spiritual digl uorden dils premonstratensers (S. Glieci a Cuera); quei uorden fuva en possess dall'entira pleiv da Sagogn. La definitiva separaziun denter Riein/Pitasch e Sagogn ei succedida pér ils 1509.

Dacheudenvi sederasava la pleiv da Sagogn mo silla vart seniastra dil Rein. Il proxim pass da separaziun ei succedius a *Lags*. Quei vitg haveva contonschiu ina gronda impurtonza sco liug da traffic e d'economia. Gia entuorn 1300 possedeava *Lags* ina baselgietta — probabel aunc en stil gotic — cun in caplon independent (En mintga cass vegneva il gi da S. Gagl gia celebraus ils 1309). Quella baselgia fuva sco filiala subordinada alla baselgia da Sagogn ni indirectamein alla claustra da S. Glieci. Gia baul sefan cheu tendenzas da deliberaziun valer. Ils 1422 decida la dertgira spirituala a Cuera che mintga famiglia da *Lags* hagi da consignar per in affon nievnaschiu ina gaglina al plevon da Sagogn. Per inaga fuv'ei pia aunc buca da patertgar ad ina separaziun.

Suenter 1500 sesanflan sigl intschess da *Lags* sper la baselgia principala aunc treis capluttas: S. Giacun alla via veglia viers Sagogn, fundada probabel 1503 da Jan Clau Pitschen; S. Clau alla via viers Flem, cuort sur *Lags* agl ur dalla val (avon 1624); S. Bistgaun alla via veglia viers Glion (entuorn 1520). Quellas fundaziuns dattan perdetga d'in patertgar pietus e d'in scalem elevau da beinstar dils habitonts. Il spért d'independenza e libertad ei denton semanifestaus il pli fetg suenter ils schinumai artechels da Glion dils

1524 e 1526, culs quals las Treis Ligias han schaffiu in niev dretg dil stadi. Quels artechels garantivan legalmein la pleiv independenta ed autonoma, la quala saveva ord cumpleina libra veglia eleger (ni eleger naven) in plevon; els prevedevan la pusseivladad da sligiar las fundaziuns spiritualas e devan allas vischnaucas il dretg liber da collatura.

Da quellas pusseivladads ha Lags immediat fatg diever. Ils 22 da fenadur 1525 fan il mistral Hans Cunraw e l'entira vischnaunca da Lags enconuschent ch'els seigien — cun la lubientscha digl avat Theodul (Schlegel) da S. Glieci a Cuera, dil patrun e signur feudal da lur baselgia parochiala — separai da Sagogn. Els doteschan allura lur baselgia cun dieschmas da coven e vadials etc.; 42 persunas contribueschan cun ina biala summa daners. Plinavon supplicheschan els igl avat da S. Glieci da presentar ad els in plevon. Quei plevon duei esser presents en atgna persuna a Lags, buca schar procurar igl uffeci tras in auter ed era buca far brats ni midadas. Cuort sissu, igl uost 1525 confirmescha igl uestg Paul da Cuera quei act da separaziun ed erecziun ed accepta ils giavischs exprimi. In smiul spért reformatoric glischa tras il proceder dils da Lags.

Tochen da cheu havevan las sepulturas ed ils battens giu liug a Sagogn. La «via da morts» sereferescha bein aunc a quei temps ch'ils da Lags menavan lur defuncts sil santeri a Sagogn. Dacheudenvi fuva la baselgia da Lags baselgia parochiala cun ils dretgs usitai d'ina pleiv. Certs ligioms ch'existevan aunc cun l'anteriura baselgia-mumma ein prest sissu vegni interruts. Aschia ein ils da Lags igl onn 1528 secumprai libers da treis quartas dalla dieschma gronda da graun dalla baselgia (S. Maria) da Sagogn per 302 renschs. Quei act ei vegnius concludius davart dalla pleiv da Sagogn da Jon Detg Lucy Pedrun (Sagogn) e Dunau Bergamein (Schluein) sco ugaus baselgia e cun lubientscha dalla claustra da S. Glieci.

Il vitg da *Schluein* formava la part principala dil segneradi Löwenberg. Ecclesiasticamein denton udeva Schluein tier Sagogn. Era cheu ha ei dau tendenzas da separaziun entuorn 1500. Ei para che Schluein hagi giu in agen caplon ils 1520 (ev. mo caplon dil casti da Löwenberg). Ils 1544 ha ei dau ina dispeta denter Schluein e Sagogn pervia dil «videm» («videm» vegn da «vid», liber da grevezias, significond il bein dalla pervenda ch'in fundatur haveva regalau). En tut priu denton ei l'appartenenza da Schluein a Sagogn restada tochen

el 19avel tschentaner. Pér ils 1850 ei la baselgia S. Pieder da Schluein sedistaccada definitivamein dalla pleiv da Sagogn.

Tschaffein finalmein aunc en egl la situaziun dalla pleiv pli stretga da *Sagogn*, dil rest ni cries dall'anteriura pleiv-gronda. Cheu dev'ei entuorn 1500 sper la baselgia veglia S. Maria (S. Columban) aunc la baselgia ni caplutta da S. Maximin (el vitg-dadens sisum igl Encarden) e quella da S. Pieder a Tuora. S. Maximin ei documentaus aunc ils 1502; da S. Pieder da Tuora vegn da quei temps relatau directamein nuot, denton exista in indezi ch'ei deva entuorn 1520/30 aunc in caplon en quei liug. Ei para che la baselgia da Tuora — che sesanflava tenor nies meini gest viers sera dil Crap-baselgia — seigi vegnida negligida dapi ca. 1530 ed ida en decadenza silsunter. El 17 e 18avel tschentaner udevan ils habitonts da Tuora tier la pleiv da Flem.

In tec alla gada han ils davos possessurs spirituals e signurs feudals piars lur influenza e lur dretgs vid la pleiv da Sagogn. (Igl uestg da Cuera p. ex. ei igl onn 1538 vegnius remuneraus cun 1800 renchs per tuts ses dretgs egl intschess dallas dertgiras dalla Foppa, Lumnezia, da Flem e da Val, dretgs ch'el haveva da sias uras cumprau dil cont Hans de Sax). Ils artechels da Glion han era giu lur effect. Igl ei buca enconuschent, cu il domini dalla claustra da S. Glieci ei scurdaus ed ha pegliau ina fin a Sagogn, probabel denton culla dismessa dalla claustra suenter 1530. Denton ei il spért dalla *reformaziun* sefatgs valer fermamein cheu suenter 1500.

Ei dat el 16avel tschentaner plirs indezis per ina ferventa viulta d'ina part dalla populaziun enviers il niev patertgar reformatoric, sper Sagogn era a Lags, Falera e Schluein. El cudisch da baselgia da Trin san ins leger ch'in dils treis emprems plevons el liug fuvì signur Schamun ord l'Engiadina, pli baul caplon a «Tavurra». Ei setracta dil suranumnau caplon da Tuora («Tawurra» en certs documents) che haveva bandunau quei liug ed era serendius avon ils 1539 a Trin, introducend leu la reformaziun. Plevon principal alla baselgia S. Maria a Sagogn era allura Christian Hartmann. Ei para che el, che'era naschius a Sagogn e che fuva cheu en uffeci suenter 1500, ha entschiet sco prem a perdegar igl evangeli niev en siu liug nativ e cheutras fundau l'emprema raspada da reformai. El ha denton giu cheu ses adversaris ed ha silsunter, sco Campell relata, bandunau sia reha pervenda, renunziond a grondas entradas e buna vivonda

«per saver fierer ora il sem dil ver evangeli». El ei serendus gl'empren a Tusaun e pli tard a Trin; en domisdus loghens ha el promoviu la reformaziun.

Ils 1539 ha ei dau a Sagogn ina dispeta denter ils vegnentssuenter parents dils signurs da Muntalt ed ils ugaus-baselgia da Sagogn. Avon dertgira a Glion serefereschans ils artavels alla fundaziun che Simon da Muntalt haveva fatg ils 1350 alla baselgia a Sagogn (mira pag. 85). Els constateschan ch'il survetsch dils altars seigi svanius e pretendan da survegnir anavos la fundaziun. Ils ugaus-baselgia da Sagogn vulan buca seregurdar d'ina fundaziun dils da Muntalt a lur baselgia. Quei fatg ei empau capeivels, suenter bunamein 200 onns! Denter las perdetgas che sepresentan sesanfla era igl anteriur plevon da Sagogn, Christian Hartmann, il qual sa sclarir la caussa empauet (mira Camenisch, p. 303). Ins secunvegn finalmein che la «spend» hagi da survir vinavon tenor la brev da fundaziun als paupers, tgei ch'ils beins donai fierien denton giu sur il tscheins dalla «spend» ora, duei appartener duront quater onns als tgisaders. Vegnessen las messas buca erigidas puspei enteifer quels quater onns, duein ils beins curdar anavos als artavels dil fundatur.

Quei schabetg muossa che instituziuns ed usits dalla baselgia veglia eran da quei temps ella revuelta. Senza dubi ei quei d'attribuir principalmein als artechels da Glion ed al moviment reformatoric. In semeglient eveniment ei schabegiaus ils 1555 a Lags. Essend che pliras fundaziuns en capluttas e baselgiettas eran periclitadas da quei temps, han era ils da Lags temiu per lur caplutta S. Giacun. Tgunschamein havessen objects da cult saviu vegnir destrui da novaturs radicals. Per evitar ina tala pusseivladad, ha ins transferiu candeilas ed auters utensils sco era il zenn da S. Giacun si ella baselgia parochiala el vitg. La caplutta era denton vegnida fundada pér entuorn 1500 da Jon Clau Pitschen. Ils artavels da quei um han ussa protestau immediat enviers l'alienaziun ed in agir cuntrari alla veglia dil fundatur e han pretendiu anavos la fundaziun. La caussa ei vegnida avon dertgira. La vischnaunca da Lags fa valer la necessitad da quella transacziun, essend ch'ei seigi culla carschen dil moviment reformatoric buca stau pusseivel ad ella da garantir igl inventari dalla caplutta; las cundiziuns dils fundaturs vegnien ademplidas ella baselgia parochiala. La dertgira dalla Foppa decida ch'ils beins e tscheins donai hagien da restar alla vischnaunca, denton seigi quella obligada da returnar ni

pagar il zenn e las candeilas als artavels dil fundatur. — Che Lags haveva da sedustar bravamein encunter tendenzas reformatoricas muossa era la stipulaziun dils 1577 ch'ils da Sagogn hagien d'observar strictamein ils firaus sin intschess da Lags.

A Falera ha il spért reformatoric giu pudiu pegliar pli fetg pei che a Lags. In interessant avis en quella direcziun dat in document dils 1551. Vischins da Falera havevan survegniu dispeta pervia dalla damonda, tgei persunas astgien separticipar all'elecziun d'in plevon. La dertgira dalla Ligia Grischa che ha stuiu sefatschentar cun quei cass, decida che mats da 14 ensi astgien praticar quei dretg. Sche la pli aulta dertgira stueva dar sentenza en quella caussa, ei quei in mussament, con impurtonta ch'ella era. Ei sa pia en quei connex settractar d'ina elecziun d'in plevon adherent alla reformaziun ni indirectamein d'ina emprova d'introducir la nova cardientscha. La pluralitad dils habitonts ei denton restada fideivla alla cardientscha veglia. Igl ei pusseivel che la versiun orala ha in ver coc e stat en connex cul numnau document, la quala relata: Era vischins da Falera sesents autrora, femnas ed affons, havessien astgau votar (per ni encunter la nova cretta); il davos mument seigi ina dunna da Schluein arrivada cun siu affon ed hagi dau giu duas vuschs per la cretta veglia e cheutras spindrau quella. — Ils 1643 fuvan dils 388 habitonts da Falera aunc 48 reformai. Ecclesiasticamein separticipavan quels vid Sagogn e Glion.

A Sagogn dev'ei ils 1639 — ca. tschien onns suenter igl operar digl emprem plevon reformau Hartmann — 106 reformai (catolics da Sagogn e Schluein ensemen 560). Burasclus combats confessiunals ha quei liug giu entuorn 1700. Igl ei buca nies intent da tractar quels en quei liug. Pér ils 1743 han ils reformai contonschiu in'atgna baselgia cun santeri e casa pervenda e la definitiva separaziun dalla pleiv catolica S. Maria. Da tuttas midadas e reducziuns, digl immens process da decumposiziun che la pleiv — el temps medieval aschi reha e pussenta — ha suffriu, ei quel dalla separaziun confessiunala staus il pli dolorus. Oz ein ils temps dallas diras dispetas da religiun dagitg vargai, e schebein aunc adina separai en lur cardientscha, vivan las duas parts en exemplarica entelgientscha e buna harmonia ina sper l'autra.

Fontaunas e litteratura: Quella monografia se basa en emprema lingia sin material dils archivs da Sagogn e Lags; plinavon ein vegni consultai il Cudisch da documents Grischun, il Codex diplomaticus da Theodor de Mohr, las perscrutaziuns sur dil temps medieval da Giachen Caspar Muoth, il Cudisch da numts retics da Andrea Schorta, las lavurs sur «dil feudalism alla democrazia» da Peter Liver, l'analisa sur dalla Pleiv medievala al Rein anteriur ed inferiur da Hercli e Bertogg, la historia dalla reformaziun grischuna da Emil Camenisch e la Cronica dalla historia retica da Duri Campell. — Ils suandonts signurs ein segidai cun informaziuns orales ni examinaziun dil manuscript: Benedetg Coray-Christoffel, Sagogn; Valentin Candrian, Sagogn; Carli Camathias, Sagogn; Josef Camathias, Lags. Ad els seigi exprimiu il meglia engraziament.

Las fotografias derivan digl autur, il plan d'ual da Sagogn digl Uffeci forestal cantunal ed il dessegn da situaziun Rein — fil da Erwin Bundi.